

שינוי מדיניות בחינוך הסביבתי: חינוך לקיימות

דיויד דוניץ ואורלי פלד¹

מעמדו של החינוך הסביבתי במערכת החינוך בישראל נמצא כיום על פרשת דרכים. פעילות נמרצת של ארגונים לא-ממשלתיים דוגמת הרשת הירוקה, החברה להגנת הטבע ומרכז השל; דרישותיהם של בתי-ספר אשר הפעילו תכניות חינוך סביבתי אך מתקשים לקבל משאבים תוכניים וכספיים ממשרד החינוך; פעולותיו של המשרד לאיכות הסביבה למען יישום החלטת הממשלה בעניין קידום של מדיניות לקיימות בפעילותם של כל משרדי הממשלה, ומשרד החינוך בכלל זה – כל אלה מסייעים להעלות את הנושא על סדר היום הציבורי. ניתן לנצל מצב זה כדי לקדם את החינוך הסביבתי בישראל, ולבססו כתחום הדורש ראייה חינוכית-אסטרטגית כוללת.

אילו מגמות ניתן לזהות ברמה הממשלתית, וכיצד ניתן לשפר את מעמדו של החינוך הסביבתי במערכת החינוך הישראלית?

מגמות ברמה הממשלתית

בפסגת כדור הארץ שנערכה ביוהנסבורג בשנת 2002 נמתחה ביקורת קשה על ממשלותיהן של מדינות העולם בשל העיכוב ביישום ההחלטות שנתקבלו בוועידת פסגת כדור הארץ הראשונה, שנערכה בריו. בחינה של סדר היום העולמי בשנות התשעים מעלה כי פעולתם הנמרצת והמתרחבת של ארגונים לא-ממשלתיים המבקשים לקדם את סדר היום הסביבתי ברמה המקומית והעולמית לא זכתה למקבילה ברמות הממשלתיות, שבהן אף חלה נסיגה. ביוהנסבורג התקבלה תכנית שמטרתה לקדם את יישום העקרונות לפיתוח בר-קיימא שאומצו בפסגת ריו.

בהחלטת ממשלת ישראל מיום ה-4 באוגוסט 2002 נדרש השר לאיכות הסביבה לדווח לממשלה על מסקנות הפסגה ביוהנסבורג ועל אופני הטמעתן במדיניות הממשלה. בעקבות הפסגה הוחלט כי כל משרד ממשלתי בישראל, ומשרד החינוך בכלל זה, יגבש אסטרטגיה לפיתוח בר-קיימא.

במאי 2003 התקבלה החלטת ממשלה הקובעת כי מדיניותה של ממשלת ישראל תתבסס על העקרונות של פיתוח בר-קיימא, ובהם כלכלה דינמית, שימוש מושכל במשאבי טבע, הגנה על מערכות אקולוגיות ומתן שוויון הזדמנויות לכל – למען הדור הזה ולמען הדורות הבאים. ממשלת ישראל אף קיבלה את תכנית היישום של ועידת יוהנסבורג, וקבעה כי תכנית הפעולה תהיה בתוקף עד שנת 2020, תעודכן אחת לשלוש שנים ותוצג בפני הציבור, וכן כי עליה לעמוד במבחן התועלת הכלכלית.

ביוני 2003 התקיימה אצל מנכ"לית המשרד לאיכות הסביבה פגישה של כל המנכ"לים של משרדי הממשלה. בפגישה אמורות היו להיקבע דרכי היישום של התכנית האסטרטגית לפיתוח בר-קיימא בישראל. משרד החינוך, כמו משרדי הממשלה האחרים, נדרש להציע תכנית פעולה להטמעת עקרונות של פיתוח בר-קיימא בתחומו.

אחת מפעולותיו הראשונות של משרד החינוך היתה הפצה של חוזר מנכ"ל המשרד בנושא חינוך לפיתוח בר-קיימא.² חוזר זה נכתב וגובש במקור על ידי אנשי המשרד לאיכות הסביבה, תוך התייעצות חלקית עם הגופים הסביבתיים. מצד אחד, ניתן לראות בהוצאת חוזר זה הישג מסוים מבחינת החדרתם של מושגי הקיימות לשיח החינוכי. מצד שני, חוזר המנכ"ל ממחיש את הבעייתיות של מיקום החינוך הסביבתי

במערכת החינוך. החוזר מציג את התפישה של פיתוח בר-קיימא כפי שהתפתחה בעולם, וכן תכניות שגיבש המשרד לאיכות הסביבה למען בתי-הספר (תקן לבית-ספר ירוק, תחרות ארצית, שבוע איכות הסביבה וכו') ביחד עם מיפוי מכלול תכניות הלימודים במערכת החינוך אשר כבר מכוונות לקיימות על-פי החוזר. ואולם, בין התכניות העוסקות כביכול בקיימות נכללות לדוגמה התכניות "מקרא לבית-ספר כללי" ו"הוראת הלשון הערבית לבתי-ספר ערביים", לצד תכניות בביולוגיה ובטכנולוגיה שכביכול "מזמנות התייחסות סביבתית" לערכי הקיימות. כך נוצר רושם מטעה כאילו נושא הקיימות הוא כבר חלק בלתי נפרד מתכניות הלימודים, ולפיכך אנו חוששים כי מערכת החינוך תסתפק בסימון V לצד הנושא, דבר שימנע עשייה אמיתית בכיוון החינוך לקיימות.

אימוץ תפישת הקיימות כמענה למשבר הסביבתי ההולך ומחריף בארץ בעולם מחייב בחינה מחודשת של התפישות התרבותיות-ערכיות ושל תהליכי הצמיחה והפיתוח הכלכלי המאפשרים הרחבת פערים, פוגעים בצדק חברתי, ותורמים להרס של תרבויות ושל מערכות טבעיות וחברתיות. מצב זה דורש מענה חינוכי נחוש ונועז הרבה יותר מזה שמבטיח אופן ההתייחסות הנוכחי של מערכת החינוך לנושא החינוך הסביבתי.

נקודה נוספת העולה מקריאת חוזר המנכ"ל היא ההתעלמות מעבודת הארגונים הלא-ממשלתיים העמלים בשטח במשך שנים להעלאת המודעות לנושא וליישום תכניות לשינוי סביבתי וחברתי. הצגה זו מדגישה את הפער העצום בין העקרונות המוצגים בראשית החוזר ובין דרכי היישום המוצעות בהמשכו. דרכים אלה אינן יכולות להחליף דיאלוג ציבורי ושיתוף של הציבור בגיבוש מדיניות ממלכתית מכוונת, אשר מחייבת הקצאת משאבים להכשרת מורים ומורות ולשינוי תכנים ותכניות לימוד. חוזר המנכ"ל מחזק את הרושם שבהיעדר השקעה וגיבוש מדיניות, המשרד לאיכות הסביבה, שתקציבו דל משל כל משרדי הממשלה האחרים, הפך לאפוטרופוס בלעדי של החינוך הסביבתי בישראל, ומשרד החינוך בעצם העביר לו את סמכויותו בתור המומחה ליישום החינוך לחברה בת-קיימא. מצב זה אולי נוח לכל הצדדים כל עוד המשאבים הנדרשים אינם בנמצא, אך לדעתנו לא זו הדרך שתאפשר למערכת החינוך בישראל לעבור את השינוי הדרוש. כדי להצמיד את מערכת החינוך בכיוון שמתווה רוח הקיימות דרוש שינוי תפישה – שינוי המחייב שילוב כוחות של החברה האזרחית, אגפי הממשלה, הציבור וקהילותיו, וכן חשיבה חינוכית-פדגוגית של אנשי השדה ושל מובילי מערכת החינוך.

נוסף לאמור לעיל החל משרד החינוך, בשיתוף המשרד לאיכות הסביבה, בתהליך של קביעת סטנדרטים לבחינות בתחום איכות הסביבה שיערכו בבתי-הספר. זהו צעד מבורך שייבחן בתהליך החינוכי שיתלווה אליו.

לצערנו, בחינת היוזמות השונות מראה כי קיים פער ניכר בין הצהרותיו של משרד החינוך באשר לחשיבותו של החינוך הסביבתי ובין המציאות במשרד. עדות מהותית לקיומו המצער של פער זה היא תכנית הליבה של משרד החינוך. תכנית זו נכתבה בעקבות פנייתו של ח"כ פריצקי (שינוי) לבג"ץ לפני ארבע שנים. ח"כ פריצקי דרש שכל מוסדות החינוך המוכרים בישראל, ומוסדות חרדיים בכלל זה, יחויבו להנחיל לתלמידיהם השכלה בסיסית. בעקבות דרישתו זו, במקביל להחלטות הממשלה שנסקרו לעיל וללא כל קשר אליהן, נכתבה בשנה החולפת תכנית הליבה.³ בתכנית זו הפך הנושא הסביבתי לאפשרות בחירה באשכול "תרבות בית-ספרית", תחת הכותרת "איכות חיים ושימור הסביבה". היקף הלימוד הוא שעתיים שבועיות.⁴ נדמה כי הדבר מעיד על החשיבות הנמוכה שמייחסת מערכת החינוך לנושא החינוך הסביבתי.

עדות נוספת ניתן למצוא בבתי-הספר היסודיים. לאור היעדר תכנית לימודים בתחום זה לתלמידי בתי-הספר היסודיים, הורה יו"ר המזכירות הפדגוגית למפקח המקצוע הראשי (מפמ"ר) למדעי הסביבה להקים, יחד עם האגף לתכניות לימודים, ועדת תכנים. בוועדה זו אמורים לקחת חלק גם גופים רלוונטיים שפועלים בשטח וכבר צברו ניסיון רב בתחום. יו"ר המזכירות הפדגוגית ציין בפגישה שנערכה עמו כי קיומה של תכנית לימודים מגביר את המוטיבציה של בתי-הספר לעסוק בתכנים המומלצים.⁵ הנושא נעצר על שולחן האגף לתכניות לימודים, אשר קבע כי תכנית לימודים תיכתב אך ורק אם יזכה הנושא למעמד של מקצוע. נושא סבוך זה נתון כעת בדיון במשרד החינוך.

אנו מוצאים כי פרשת הדרכים שעליה ניצב החינוך הסביבתי מחדדת את הצורך בקיומה של מסגרת לחשיבה אסטרטגית-לאומית לשם קידומו של התחום. במסגרת המועצה הלאומית לאיכות הסביבה הוקם צוות חינוך סביבתי, שבין חבריו אנשי אקדמיה, חברי ארגוני הסביבה ואנשי החינוך הלא-פורמלי. נייר העמדה שחיבר צוות זה בנושא החינוך הסביבתי קרא להקמת ועדה ציבורית שתקבע אסטרטגיה לאומית לחינוך סביבתי. בינואר 2004 הוצג נייר העמדה בכנסת בפני ועדת החינוך והתרבות, ועדת הפנים ואיכות הסביבה, השדולה הירוקה ומנכ"לית משרד החינוך. בסיכום הדיון קראו הוועדות למשרד החינוך לאמץ את החינוך הסביבתי כתחום חובה בתכנית הלימודים, ונקבע מועד נוסף לדיון על המסגרת לגיבוש האסטרטגיה הלאומית בנושא.

האם החינוך הסביבתי יוביל אותנו לחברה בת-קיימא?

אנו מוצאים כי החינוך הסביבתי המבקש להשפיע מלמטה למעלה (grassroots) הוא תופעה רצויה וחיונית בנוף הישראלי. איננו מבקשים שמדיניות ממשלתית או תכניות ממשלתיות יחליפו את החינוך הסביבתי החיוני הזה, המעיד על צמא וצורך של הציבור. ואולם, הפעילות הציבורית החשובה הזאת לא תוכל להתקיים לאורך זמן בלי תמיכה מערכתית ובלי מדיניות מכוונת שתעשה לקידום של קיימות ברמה הפדגוגית וההתנהגותית בבתי-הספר כחלק ממערך קהילתי כולל. למשרד החינוך תפקיד חשוב בהתוויית הדרך לחינוך לחברה בת-קיימא. יש למצוא דרכים לחבר בין מערכת החינוך ובין היוזמות החינוכיות המתעוררות מחוץ למערכת, וזאת כדי להימנע ממגמה אפשרית של הפרטת החינוך הסביבתי. את האחריות לנושא, אם כן, ראוי להשאיר בידי משרד החינוך.

אנו מאמינים כי בבואו לקדם את החינוך הסביבתי, על משרד החינוך לגבש את העקרונות החינוכיים הנגזרים מתפישת הקיימות. עקרונות אלה אמורים להתוות דרך חינוכית שתכלול את מעשינו, תוך רגישות לצורכי הדור הזה והדורות הבאים ותוך הטמעה רחבה של משמעויות חינוכיות וחברתיות. להלן הצעותינו לעקרונות מרכזיים אחדים כבסיס לדיון על ההיערכות הראויה ליישום אסטרטגיה חינוכית לחברה בת-קיימא:

- **הבנה של התלות ההדדית של כל מערכות החיים** – חוויית הפליאה היא יסוד להערכה שילמדו התלמידים לרכוש לעולם הטבע, ולידיעה שבני-האדם הם חלק מן המערכת האקולוגית. ההשתייכות לקהילה שחברים בה בני-אדם וצורות חיים אחרות היא בסיס לגבולות המוסריים שנקבע לעצמנו ולערבות ההדדית שלנו;
- **אתיקה סביבתית** – הפנמת האחריות כלפי הכלל והתנהגות מוסרית הנגזרת מהקניית ערך וכבוד לזולת – לאדם ולכל היצורים החיים האחרים;
- **הבנת דינמיות** – הבנת המורכבות של סוגיות סביבה הכוללות לעתים התנגשות בין ערכים שונים ובין אינטרסים כלכליים, עמדות ומאבקי כוח;

- **אזרחות סביבתית-חברתית** – כלים למעורבות אזרחית הכוללים בירור ונקיטת עמדה, והשתתפות פעילה בתיקון עוולות ובשיפור מצב הסביבה;
- **צדק סביבתי** – הבנה שאוכלוסיות חלשות לעתים קרובות חשופות יותר למטרדים, למפגעים ולזיהומים, ושסביבה בריאה לכולם מחייבת חלוקת משאבים שוויונית והזדמנויות שוות לכל;
- **הקטנת טביעת הרגל האקולוגית על פני כדור הארץ** – שילוב של עקרונות האקולוגיה הכוללים היכרות עם השפעותינו על המשבר הסביבתי וגיבוש מחויבות אישית וקולקטיבית לצמצום מעשי של טביעת הרגל;
- **יירוק בתי-ספר** – בחינה ביקורתית של ההשפעות הסביבתיות של פעילות בית-הספר, קביעת מדדים לשינוי ויציקת תוכן סביבתי יישומי בתכניות בתי-הספר: תכניות מחזור, חיסכון במים, באנרגיה ובחומרים, שבילי אופניים בדרכי הגישה לבית-הספר וכן הלאה;
- **דמוקרטיזציה בבית-הספר** – חינוך סביבתי הוא צוהר לפיתוח מעורבות ופעילות ציבורית של התלמידים. תחום זה מאפשר כבר מגיל צעיר חוויות מעצבות של שיתוף בתהליכי תכנון וקבלת החלטות – התנסות שתעשה רבות למען האזרחים הבוגרים לעתיד;
- **חינוך מעשי וחוייתי** – החינוך הסביבתי יכול לכלול חוויה ועשייה שיאפשרו לצעירים להשפיע על סביבתם: עיצוב מחדש של חצר בית-הספר, גינון אורגני, בנייה חלופית וכן הלאה.

המלצות מערכתיות

כדי לממש את העקרונות שהוצגו לעיל יש לגבש אסטרטגיה לאומית כוללת. על גיבוש אסטרטגיה זו יש להפקיד את מיטב אנשי ונשות משרד החינוך והמשרד לאיכות הסביבה, את נציגי האקדמיה ואת נציגי הגופים החוץ-ממשלתיים שרכשו ניסיון עשיר בשדה העשייה. התכנית תדרוש שינוי ראוי, אפילו הכרחי, בסדרי העדיפויות ובהקצאת המשאבים.

לאור המתרחש בתקופה האחרונה, נדמה כי בשלו התנאים להתקדמות ממשית בנושא.

הערות

¹ דיויד דוניץ מנהל את הרשת הירוקה של תכנית קרב; אורלי פלד עובדת במערך החינוך בחברה להגנת הטבע.

² חוזר מנכ"ל ס"ד, 5 בינואר 2004, משרד החינוך.

³ המזכירות הפדגוגית, משרד החינוך, אפריל 2003. תכנית ליבה לחינוך היסודי בישראל.

⁴ נושא זה הוא כיום נושא בחירה של בתי-הספר ולא נושא חובה, אך בפגישה שנערכה ב-3.9.03 טען יו"ר המזכירות הפדגוגית של משרד החינוך כי נושא החינוך הסביבתי יהיה אחד מעשרת נושאי החובה בבתי-ספר. ראשית, אמר היו"ר, בכל בית-ספר יסודי ילמדו התלמידים חינוך סביבתי במשך שלוש שנים (כיתות א'–ג' או ד'–ו'). בית-הספר יוכל אף להרחיב את התכנית לשש שנים (כיתות א'–ו').

⁵ מתוך שיחה עם יו"ר המזכירות הפדגוגית, 3.9.2003.